

3. Alschvang A. P.I. Chaykovskiy. M.: Muzyka, 1970. 925 s.
4. Ermolaeva T.N. Biblioteka Kamsko-Votkinskogo zavoda i literaturnye interesy semyi Chaykovskikh // P.I. Chaykovskiy. Zabytoe I novoe: Alm. M., 2003. Vyp. 2.
5. Larosh G.A. Izbrannye stati. L.: Muzyka, 1975., Vyp. 2, 368 s.
6. Klimovitskiy A.I. Britaniya Chaykovskogo: renessans russkogo muzykalnogo sen-timentalizma [Russian-British musical links]. /Sankt-Petersburgskaya Conservatoriya im. N.A.Rimskogo-Korsakova. SPb., 2009, ss.142-183.
7. Muzykalnoe nasledie Chaykovskogo. Iz istorii ego proizvedeniy / Redaktor – Kseniya Yuryevna Davydova. M., 1958. 541 s.
8. Orlova E. Petr Ilyich Chaykovskiy. M.: Muzyka, 1980. 271 s.
9. P.I. Chaykovskiy i mirovaya kultura. Spravochnye materialy / Sost. G.Dombaev. M., 1958. 88 s.
10. Platek Ya. Pod senyu drugnich muz. M.: Sov. kompozitor, 1987. 230 s.
11. Rozanova Yu. P.I. Chaykovskiy. Istoriya russkoy muzyky. T.2. Kniga tretya. M.: Muzyka, 1981. 309 s.
12. Tchaikovsky P.I. Polnoe sobranie sochineniy: Literaturnye proizvedeniya i perepiska. T.5-17. M.: Muzgiz: Muzyka, 1959-1981.
13. Sollertinskiy I.I. Shekspir i mirovaya muzyka. Istoricheskie etyudy. L.: 1963, 392 s.
14. Shekspir i muzyka. L., Musyka., 1964, 318 s.

Статтю подано до редколегії 24.03.2019 р.

УДК 94:741.5.041.8:[316.343-057.85]:070.487(47+57)"196"
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-95-100>

Оксана Гела

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
аспірантка (Україна)

«Фізики» чи «лірики»? відображення дискусії 1960-х рр. у радянській карикатурі

Анотація. У статті аналізується перцепція «дискусії фізиків та ліриків» крізь призму радянської карикатури в 1960-х рр. XX ст. Виявлено, що карикатури відповідали суспільному та культурному контексту, відображаючи загальносоюзну «дискусію фізиків і ліриків». Авторка стверджує, що в карикатурах найбільше висміювалися «лірики», у той час як образи «фізиків» представляли собою ідеальну модель вченого. Робиться висновок про те, що сатира журналу була спрямована не проти радянської системи, науки чи мистецтва, в межах якої мали працювати «фізики» і «лірики», а проти конкретних недоліків їхньої діяльності.

Ключові слова: «фізики», «лірики», інтелігенція, журнал «Крокодил», карикатура, образ.

Предметом дискусії початку 1960-х рр. стало намагання з'ясувати, чий доробок є важливішим: науково-технічної інтелігенції чи творчої (гуманітарної) інтелігенції. Зі сторінок центральної преси дискусія швидко розповсюдилась на сторінки місцевих видань, також проходили публічні дискусії в клубах, інститутах тощо. Кожен інтелектуал у Радянському Союзі намагався сформулювати аргументи на користь тієї чи іншої позиції. Певну позицію з цього питання мали також карикатуристи, роботи яких ми можемо побачити в найвідомішому гумористичному журналі СРСР – «Крокодилі». Перцепція «дискусії фізиків і ліриків» у карикатурах до цього часу не стала об'єктом спеціального дослідження, хоча наразі починають з'являтися роботи, які так чи інакше торкаються цього питання [4]. Насамперед варто зазначити дослідників І. О. Грінько та А. О. Шевцову [5], які в межах дослідження образів радянської науки охопили і проблему дискусії «фізики та лірики», К. А. Богданова [2], який показав еволюцію та особливості дискусії, також значну увагу дискусії приділили М. П. Ігнатова [9], Ю. І. Кривоносів [12].

Метою статті є аналіз відображення дискусії «фізики vs лірики» в радянській карикатурі 1960-х рр., зокрема порівняння представлених в ілюстраціях образів та дослідження тих сюжетів, в яких фігурують «фізики» та «лірики».

Початок дискусії було покладено статтею І. Г. Еренбурга під назвою «Відповідь на один лист», яка була опублікована в газеті «Комсомольська правда» 2 вересня 1959 р. У ній І. Г. Еренбург відповідав на лист студентки Педагогічного інституту Ніни, яка напередодні мала розмову зі своїм знайомим Юрієм. У листі Ніна скаржилася на товариша, оскільки той не

розділяв її захоплення мистецтвом і, у свою чергу, висловив захоплення фізикою (адже Юрій працював інженером), віддавши останній першочергове значення в житті людини. Відзначивши безумовну вагу науки, Еренбург наполягав на гармонійному розвитку людини, який, на його думку, досягається шляхом мистецьких пошуків. Стаття Еренбурга стала каталізатором «дискусії фізиків та ліриків», адже практично одразу до редакції «Комсомольської правди» почали приходити листи від прихильників Еренбурга, чи навпаки прихильників інженера Юрія, серед останніх був і І. А. Полетаєв. Назву дискусії дав Б. А. Слуцький у своєму вірші під назвою «Фізика і лірика». З перших рядків можна спостерігати співвідношення сил та місце в суспільстві «фізиків» та «ліриків»: «Что-то физики в почете, что-то лирики в загоне, дело не в сухом расчете, дело в мировом законе...» [17].

З початком дискусії до «фізиків» були зараховані представники точних, технічних і природничих дисциплін: фізики (статус яких, серед науковців інших наук, на момент кінця 1950-х рр. у СРСР був найвищим), математики, хіміки, інженери, а також кібернетики (останні були реабілітовані на момент початку дискусії). У свою чергу, «ліриками» визнавалися поети, письменники, художники, музиканти. Вже за короткий час до лав «фізиків» приєдналися представники біологи, астрономи, географи, геологи, ґрунтознавці тощо, а до «ліриків» – представники гуманітарних дисциплін (історики, філологи, психологи, філософи і т. д.).

Власне природа цієї дискусії полягала в індустріальному характері держави, оскільки саме спеціалісти в області технічних та точних наук допомогли СРСР випередити західні держави за багатьма показниками. Цікаво, що деякі дослідники глибинну, об'єктивну причину постановки проблеми бачать у самій природі людського мозку [9, с. 18]. Дійсно, як відомо ліва півкуля нашого мозку є раціональною і схильна до аналізу, натомість права – налаштована на емоційне, образне сприйняття нашої дійсності. Крім того, слід зазначити, що в тому ж 1959 р., майже за півроку до публікації статті Еренбурга була перекладена, і в подальшому опублікована лекція фізика і письменника Ч. Сноу «Дві культури і наукова революція», яка, як вважається, і стала причиною тривалої дискусії в СРСР. Ч. Сноу, як представник водночас двох таборів, помітив великий розрив (і дуже шкодував з цього приводу) між вченими та художниками, письменниками, музикантами або між технічною та гуманітарною інтелігенцією [18].

Як вже зазначалося, дискусія в СРСР охопила всі категорії інтелігенції: діячів літератури та мистецтва (письменників, поетів, скульпторів, художників, архітекторів, артистів тощо), науково-технічну інтелігенцію (фізиків, хіміків, інженерів, конструкторів, математиків, винахідників) і навіть спеціалістів сільського господарства (агрономів, зоотехніків, ветеринарів). Полеміка вийшла за межі «Комсомольської правди» та «Літературної газети», до неї долучилися інші центральні та місцеві видання, зокрема і журнал «Крокодил».

Журнал «Крокодил», як найпопулярніше і єдине загальносоюзне сатиричне видання, тираж якого досягав на кінець 1960-х рр. позначки в 5 млн. 500 тис. примірників, мав значний вплив на тогочасне суспільство. Сатирична періодика – це особливий вид радянського гумору, з одного боку, дуже популярний серед населення, а з іншого – жорстко контрольований владою. Водночас, існування різних рівнів дискурсу в сатиричному виданні – офіційного (адже випускався у видавництві «Правда») і неофіційного (сюжети, історії, карикатури надсилалися звичайними читачами і активно друкувалися в журналі), дає змогу побачити конкретні образи, що формувалися не тільки державою, а й інтелігенцією та суспільством загалом.

Варто відзначити, що в будь-якому ілюстрованому виданні ключовим елементом є саме зображення. Карикатурний образ не потребує значних зусиль для сприйняття і легко засвоюється реципієнтом. Візуальні матеріали займали близько 40 – 50 % місця в журналі, посідаючи чільне місце в журналі. Крізь призму карикатури можна проаналізувати і виявити образи «фізиків» та «ліриків», які були створені в межах офіційного та неофіційного дискурсів.

З образу «фізиків» була змальована ідеальна модель вченого, який працює на потреби держави. Утім, у бік «фізиків» звучала також певна критика, яка, зокрема, стосувалася образу життя та звичайних людських недоліків. Стилі життя математиків і фізиків не відрізнялися між собою – це вчені, які «в усьому бачать теорему» [10]. Окремою темою є математики-дисертанти, які отримали наукову ступінь, не зробивши жодного внеску в науку. Єдиним «досягненням» таких «вчених» є приписування собі аксіоми: «Нуль, піднесений до ступеня, дорівнює нулю» [13]. Інших представників природничих дисциплін – хіміків звинувачували в недостатній ефективності їхньої діяльності, зокрема що їхні дослідження не мають чіткого утилітарного, практичного значення.

Серед представників природничих наук, асоційованих із «фізиками», слід згадати біологів, яких висміюють за те, що вони є «кабінетними вченими», а їхню діяльність охарактеризовано як «мартышкин труд» [1].

Інженери зображені з двох боків – позитивної та негативної сторін. З одного боку, інженеру заважає важка бюрократична машина, яка уповільнює його ефективну роботу. Інженери-

.....

конструктори зазвичай зображені тими спеціалістами, які працюють на користь держави і перетворюють її амбітні проекти на реальність. Зокрема, характерною є карикатура, на якій конструктор тримає малюка-ракету на руках [3]. З іншого боку, інженерів нерідко звинувачують у непрофесіоналізмі, та недоцільності їхніх винаходів. У карикатурах змальовуються ситуації, коли інженери-винахідники сплять на робочому місці, а їхні, здавалосьь, ідеальні на папері проекти, після конструювання не функціонують. Образ архітекторів, як правило, незмінний: головний результат їхньої діяльності – громадські будівлі є химерними, бароковими, навіть надмірно пафосними, що не відповідає класичному конструктивізму радянської доби. Отже, вчених, представників технічних наук, об'єднував образ непрофесіонала, відірваного від реальності життя.

Відзначимо, що зовнішньо «фізики» виглядали як типова радянська технічна інтелігенція – костюм (або білий халат), окуляри, портфель, купа паперів. При цьому, «фізики» мали виключно чоловіче обличчя, а жінки іноді виконували роль лаборанток.

Позитивних образів «ліриків» було не так багато – це були дружні шаржі на колег художників, письменників, поетів. Наставниками для сучасників слугували видатні класики – А. П. Чехов, М. Горький, М. О. Шолохов та ін. Головними, спільними для «ліриків», недоліками, які висміювалися, були алкоголізм, відсутність таланту та плагіаторство.

Основну увагу карикатуристів привертала художники і поети. Художників звинувачували в підлабузництві керівництву, відірваності від сучасності тощо. Окремо слід згадати художників-абстракціоністів, творчість яких показана незрозумілою для пересічного громадянина. Відсутність таланту, непрофесіоналізм та надмірний суб'єктивізм (наприклад, художник малює дим, який виходить із заводу, а не сам завод та його велич) [7] – саме ці недоліки, на думку карикатуристів, притаманні радянським художникам. Проблема «співавторства» чітко розкривається в середовищі художників та письменників, при чому головний автор книги або картини – це спокійний і тихий молодик, а співавтор, якому дісталися всі лаври – нахабний «маститий геній».

Образ «ліриків», з якими найбільше асоціювалися поети, представлений наступними темами: відсутність практичного значення поезії, «застій» у творчості, що є результатом ледарства та міцного сну по 12 годин на день [16]. Постійне загострення уваги на «другорядних» поетах (далеких від класиків), проблема нарцисизму та відсутність гострої критики недоліків у своїх віршах формувало достатньо негативний образ «ліриків» серед радянського суспільства.

Письменники у своїй роботі, на думку карикатуристів, стикаються з честолюбством, крім того, автори відірвані від реальності, публікують книги без змісту [6] або взагалі популяризують куріння, алкоголізм та інші шкідливі звички [8]. На думку редакторів «Крокодилу» один з головних недоліків – це звичка хвалити один одного, що передається через асоціацію із зозулею та півнем з однойменної байки І. А. Крилова.

Образ «лірика» був пов'язаний також із такими спеціальностями як філологія, літературознавство, археологія тощо. Філологів зображували непрофесіоналами, які перекладають зі словником, натомість робота літературознавців взагалі була визнана марною. Цікавим у даному контексті є образ археологів. Так, пораючись у землі, вони, наприклад, заважають реальній роботі шахтарів, яка забезпечує країну вугіллям.

Насамкінець, до образів «лірика» можна включити музикантів, артистів та скульпторів. На думку карикатуристів, скульпторам характерне підлабузництво до керівництва та недостатня актуальність їхніх робіт. Артистів, у свою чергу, звинувачують у появі зіркової хвороби та жадібності. Цікаво, що діяльність музикантів, співаків та композиторів у карикатурах дуже часто напряму відсилає нас до дискусії про «фізиків і ліриків». Зокрема, співаки наспівують: «не кочегары мы, не плотники...» [14], акцентуючи увагу на тому, що, дійсно, не маючи реальних, видимих результатів своєї праці, вони отримують зарплатню.

Якщо говорити про зовнішній вигляд «ліриків», видається що це завжди інтелігентна і трохи романтична людина – худорлявий чоловік у пальто / костюмі та шляпі, у руках чи поруч із ним обов'язково є ручка, пензлі чи музичні інструменти.

Порівнюючи кількісні показники, можна зробити висновок, що в період, який досліджується, кількість карикатур на «ліриків» була набагато більшою, ніж кількість карикатурних зображень: так, їхнє співвідношення – 71 % проти 29 %, тому не можна погодитися з твердженням московських дослідників, про те що «что касается знаменитого спора шестидесятых о физиках и лириках, авторы вынуждены признать, что численный перевес в сюжетах карикатур – у первых» [5]. Крім того, також не можна погодитися з твердженням, що сюжет дискусії в карикатурах не був зафіксований [5]. Особливістю сатиричного видання і карикатур зокрема, є передача кінцевого продукту, тобто певного стереотипу. Газета чи журнал інформаційного характеру, як правило, передає першоджерело, або інформацію першого порядку, тоді як сатиричні видання та ілюстрації в них передають повідомлення другого

ступеню, тобто перцептивний образ, коли інформація було отримана і переосмислена. Таким чином, «Крокодил» одразу продукував готові образи «фізиків та ліриків», із тими стереотипними поглядами на них, що домінували в суспільстві.

Отже, «дискусія фізиків і ліриків», що розпочалась на початку 1960-х рр. ХХ ст. мала на меті з'ясувати затребуваність «фізиків та ліриків» у науковому та культурному аспектах. Журнал «Крокодил» займався тиражуванням стереотипів, які продукувалися суспільством. Редактори «Крокодилу» теж мали змогу долучитися до дискусії, однак підвідомчий характер журналу і гуманітарне оточення (завдяки якому бачили проблеми та недоліки один одного) вплинули на їхній вибір. Так, було з'ясовано, що чисельно «ліричних» героїв було більше, при цьому «фізики» часто виступали прикладом для гуманітаріїв. Ще у 1960 р. карикатуристи назвали дискусію «безплідною суперечкою» [15], а вже на кінець 1960-х рр., коли пік дискусії залишився позаду, редактори журналу зробили висновок, що «фізики» та «лірики»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Битный М. Изо басни // Крокодил. 1964. № 21. С. 12.
2. Богданов К. А. Физики vs. лирики: к истории одной «придурковатой» дискуссии // НЛО. 2011. № 111. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/111/ko7.html> (дата звернення: 27.01.2019).
3. Ведерников Е. Первенец // Крокодил. 1961. № 11. С. 5.
4. Гела О. М. Образы интеллигенции в карикатурах журнала «Крокодил» у 1953–1964 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2017. № 20. С. 98–107.
5. Гринько И. А., Шевцова А. А. «Дятел докладодолблящий» и другие животные: наука в зеркале советской карикатуры // Историческая экспертиза. 2017. № 2. URL: http://istorex.ru/page/grinko_ia_shevtsova_aa_dyatel_dokladodolbyaschiy_i_drugie_zhivotnie (дата звернення: 27.01.2019).
6. Дорошко П. Про яркие названия и серость содержания // Крокодил. 1963. № 23. С. 11.
7. Елисеева А., Скобелева М. В творческой командировке // Крокодил. 1963. № 34. С. 16.
8. Елисеева А., Скобелева М. Милости прошу к моему шалашу // Крокодил. 1963. № 21. С. 8–9.
9. Игнатова М. П. «Физики» и «лирики»: две культуры вчера и сегодня // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2015. № 3. С. 17–20.
10. Караваев Г., Караваев В. Что же это за теорема // Крокодил. 1962. № 16. С. 14.
11. Конобеев Ю. В., Павлинчук В. А. Физики шутят. Москва: Мир, 1966. URL: <http://physics.kpi.ua/humor/PhysicsJocks.pdf> (дата звернення: 27.01.2019).
12. Кривоносов Ю. И. Физики и философы продолжали шутить // Вестник истории естествознания и техники. 1995. № 4. С. 74–79.
13. Лисогорский Н. Ноль, возведенный в степень, равен нулю // Крокодил. 1961. № 19. С. 10.
14. Матюшина Р. Не кочегары мы // Крокодил. 1959. № 29. С. 11.
15. Масс В., Червинский М. Бесплодный спор // Крокодил. 1960. № 25. С. 14.
16. Рассказов А. Литературная пародия // Крокодил. 1959. № 33. С. 13.
17. Слуцкий Б. А. Физики и лирики // Художественная литература. 1991. URL: <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=9553> (дата звернення: 27.01.2019).
18. Сноу Ч. П. Две культуры и научная революция. Москва : Прогресс, 1985. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/SNOW/TWOCULT.HTM> (дата звернення: 27.01.2019).
19. Эренбург И. Г. Ответ на одно письмо // Комсомольская правда. 1959. № 206. С. 3–4.

Оксана Гела

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
аспирантка (Украина)

«Физики» или «лирики»? : отображение дискуссии 1960-х гг. в советской карикатуре

Аннотация. В статье анализируется перцепция «дискуссии физиков и лириков» сквозь призму советской карикатуры в 1960-х гг. ХХ в. Выявлено, что карикатуры отвечали общественному и культурному контексту, отражая общесоюзную «дискуссию физиков и лириков». Автор утверждает, что в карикатурах больше высмеивались «лирики», в то время как образы «физиков» представляли собой идеальную модель ученого. Делается вывод о том, что сатира журнала была направлена не против советской системы, науки или искусства, в рамках которой должны работать «физики» и «лирики», а против конкретных недостатков их деятельности.

Ключевые слова: «физики», «лирики», интеллигенция, журнал «Крокодил», карикатура, образ.

ABSTRACT

Oksana Gela

V. N. Karazin Kharkiv National University,
postgraduate student (Ukraine)

**«Physicists» or «lyricists»? : display of the discussion of the 1960s.
in the Soviet caricature**

The article analyzes the perception of «the discussion of physicists and lyricists» through the prism of the Soviet caricature in the 1960's of the XX-th century. It has been revealed that the caricatures matched to the social and cultural context, reflected the all-Union «discussion of physicists and lyricists». The author approves that the «lyricists» were the object of ridicule, while the «physicists» represented the ideal model of the scientist. It was concluded that the journal's satire was directed not against the Soviet system, science or art, within «physicists» and «lyricists» should work, but against the specific shortcomings of their activities. «Discussion of physicists and lyricists», which began in the early 1960's was intended to find out which kind of the intelligentsia is more important not only in the context of socio-political, but also in scientific and cultural aspects.

The choice of the source is due to the research problem. The «Krokodil», as the most popular and the only all-Union satirical magazine, had a significant impact on the contemporary society. Satirical periodicals were a special kind of Soviet humor, on the one hand, very popular among the population, and on the other hand – strictly controlled by the authorities. The «Krokodil» magazine was included to the forum for discussions, published the images produced by society, which made the readers aware of stereotypes familiar to them, raising their mood. «Krokodil» editors also had the opportunity to engage in discussions from the side of «lyricists», but the subordinate nature of the journal and the humanitarian environment (due to which problems and disadvantages were seen by each other) influenced their choice. It was found that numerically there were more «lyrical» characters, while «physicists» often served as an example for humanities.

Key words: «physicists», «lyricists», intellectuals, the «Krokodil» magazine, caricature, image.

REFERENCES:

1. Bitnyy M. Izo basni // Krokodil. 1964. № 21. S. 12.
2. Bogdanov K. A. Fiziki vs. liriki: k istorii odnoy «pridurkovatoy» diskussii // NLO. 2011. № 111. URL:<http://magazines.russ.ru/nlo/2011/111/ko7.html> (data zvernennya: 27.01.2019).
3. Vedernikov Ye. Pervenets // Krokodil. 1961. № 11. S. 5.
4. Ghela O. M. Obrazy intelighenciji v karyaturakh zhurnalu «Krokodyl» u 1953–1964 rr. // Aktualjni problemy vitchyznjanovi ta vsesvitnjoji istoriji. 2017. № 20. S. 98–107.
5. Grinko I. A., Shevtsova A. A. «Dyatel dokladodolbyashchiy» i drugie zhivotnye: nauka v zerkale sovetsoy karikatury // Istoricheskaya ekspertiza. 2017. № 2. URL:http://istorex.ru/page/grinko_ia_shevtsova_aa_dyatel_dokladodolbyaschiy_i_drugie_zhivotnie (data zvernennya: 27.01.2019).
6. Doroshko P. Pro yarkie nazvaniya i serost sodержaniya // Krokodil. 1963. № 23. S. 11.
7. Yeliseeva A., Skobeleva M. V tvorcheskoy komandirovke // Krokodil. 1963. № 34. S. 16.
8. Yeliseeva A., Skobeleva M. Milosti proshu k moemu shalashu // Krokodil. 1963. № 21. S. 8–9.
9. Ignatova M. P. «Fiziki» i «liriki»: dve kultury vchera i segodnya // Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika. 2015. № 3. S. 17–20.
10. Karavaev G., Karavaev V. Chto zhe eto za teorema // Krokodil. 1962. № 16. S. 14.
11. Konobeev Yu. V., Pavlinchuk V. A. Fiziki shutyat. Moskva: Mir, 1966. URL: <http://physics.kpi.ua/humor/PhysicsJocks.pdf> (data zvernennya: 27.01.2019).
12. Krivonosov Yu. I. Fiziki i filosofy prodolzhal shutit // Vestnik istorii estestvoznaniya i tekhniki. 1995. № 4. S. 74–79.
13. Lisogorskiy N. Nol, vozvedenny v stepen, raven nulyu // Krokodil. 1961. № 19. S. 10.
14. Matyushina R. Ne kohegary my, ne plotniki // Krokodil. 1959. № 29. S. 11.
15. Mass V., Chervinskiy M. Besplodnyy spor // Krokodil. 1960. № 25. S. 14.
16. Rasskazov A. Literaturnaya parodiya // Krokodil. 1959. № 33. S. 13.
17. Slutskiy B. A. Fiziki i liriki // Khudozhestvennaya literatura. 1991. URL: <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=9553> (data zvernennya: 27.01.2019).

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

-
18. Snou Ch. P. Dve kultury i nauchnaya revolyutsiya. Moskva : Progress, 1985. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/SNOW/TWOCULT.HTM> (data zvernennya: 27.01.2019).
 19. Erenburg I. G. Otvet na odno pismo // Komsomolskaya pravda. 1959. № 206. S. 3–4.

Статтю подано до редколегії 25.03.2019 р.